

حرکت به سوی استقرار کتابخانه‌های آرمانی و تحقق اطلاع‌رسانی مطلوب

دکتر حجت‌الله حسن لاریجانی^۱

چکیده: نظام‌های اطلاعاتی به اتکای تحولات نهادهای اطلاع‌رسانی (کتابخانه‌ها)، دگرگونی و پالایش داده‌ها و تبدیل آنها به اطلاعات، و فرارگرفتن اطلاعات در متنی ارتباطی برای تحول به حالات معرفت‌شناختی پایه انتقال همه‌جانبه اطلاعات و در اصل انتقال فن‌آوری‌های اطلاعاتی خواهند شد. جوامع انسانی که در خود عناصر اطلاعاتی را جای داده‌اند با حجم عظیمی از اطلاعات حاصل از فرآیندهای تحقیقی روبرو هستند. از این‌رو تحول در نهادهای اطلاع‌رسانی، تحول در گونه‌های داده‌ها و اطلاعات، و تحول در ابزارهای تسهیل‌کننده حمل‌ونقل و انتقال و ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات ضروری، و اجتناب‌ناپذیر است. برای بحث در مورد کتابخانه‌های مناسب برای جوامع در حال توسعه و استقرار نظامی کارآمد برای اطلاع‌رسانی، در وهله نخست لازم است چهار محور مسائل کتابداری و اطلاع‌رسانی، و علوم و فنون کتابداری و اطلاع‌رسانی مورد بررسی قرار گیرد.

۱. ادوار تحول کتابخانه‌ها

جوامع اطلاعاتی تمام مراحل توسعه اطلاعات را همانند مراحل توسعه کتابخانه‌ها می‌پیمایند. کتابخانه‌ها از مرحله سنتی به فراصنعتی و از فراصنعتی به الکترونیکی حرکت می‌کنند و در نهایت به کتابخانه‌هایی پویا و زنده بدل می‌شوند. کتابخانه‌های سنتی با اوراق چاپی، ازدحام مراجعه‌کنندگان، کثرت کتابداران، و برگه‌دان‌های فهرست‌ها نمود می‌یابند. کتابخانه‌های فراصنعتی با مشخصه فهرست‌های پیوسته همگانی^۲ که طبیعتاً بر وجود فهرست‌های برگه‌ای تأکید ندارد، خود را نشان می‌دهند، و به‌طور فیزیکی با برگه‌دان‌های فهرست

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شمال تهران

2. Online Public Access Catalog (OPAC)

تجهیز نمی‌شوند و از این ابزارها برای بازیابی اسناد و مدارک سود نمی‌برند. کتابخانه‌های الکترونیکی که در محیط شبکه "اینترنت" قرار دارند و از طریق دسترسی به مجموعه کتاب‌های دیجیتال به شکل الکترونیکی که اطلاعات را به‌طور مستقیم به کاربران اطلاعات، منتقل می‌کنند، فاقد قفسه‌های کتاب و مجله هستند^(۱) سه شاخص فیزیکی برای شناسایی کتابخانه‌های سه‌گانه به کار می‌رود:

۱. کتابخانه‌های سنتی که دارای دیوارهای عظیمی از مواد چاپی هستند؛
۲. کتابخانه‌های فراصنعتی یا کتابخانه خودکار، که اطلاعات کتاب‌شناختی را از طریق فهرست‌های پیوسته همگانی ارائه می‌دهند؛
۳. کتابخانه‌های الکترونیکی که میان کاربران اطلاعات و تولیدکنندگان اطلاعات رابطه مستقیم و بی‌واسطه برقرار می‌کنند.

۲. ادوار تحول اطلاعات

پس از انقلاب صنعتی، و حرکت جوامع اروپایی به سوی استقرار جهان‌بینی فراصنعتی، امروزه به انقلاب اطلاعاتی اشاره می‌شود. از دیدگاه و زاویه نگرش پاره‌ای متفکران اطلاعاتی^(۲) فرایند تولید اطلاعات از حوادث^۱ به سوی خلق داده‌ها و از داده‌ها به سوی اطلاعات تشکیل می‌شود؛ و اطلاعات به دلیل محتوای بینشی به حالتی از معرفت یا حکمت تبدیل می‌شود که مبانی معرفت‌شناختی ارتباطات انسانی در جوامع بشری است^(۳).

از تبدیل حوادث به داده‌ها می‌توان تعبیری چون تبدیل کیفیات به کمیات یا استفاده از عناصر مجرد ریاضی را برای بیان حوادث ارائه داد. در فرایند تبدیل حوادث به داده‌ها، داده‌ها به اطلاعات، و اطلاعات به حالتی معرفت‌شناختی عام و تام، الزاماً و ضرورتاً وجود هر یک از این عوامل برای تحقق فرایند واجب نیست؛ در تحقیقات علمی، و در تحقیقات فلسفی و فن‌آورانه، بدون دخالت حوادث و داده‌ها، مستقیماً با استفاده از اطلاعات به سوی کشف قوانین و اصول حرکت صورت می‌گیرد، که به آن تبدیل اطلاعات به اطلاعات یا بازخورد اطلاعات به تحقیقات اضافه می‌شود. در این گونه برخورد با ارائه اطلاعات، اطلاعات حالت بینابین پیدا می‌کند و در روش‌شناسی تحقیقات، به پژوهش‌های کاربردی یاری داده و امکان‌سنجی طرح‌ها و برنامه‌های تحقیقی را عقلایی ساخته، و امکان هم‌زمانی و هم‌پوشانی طرح‌های جداگانه را فراهم می‌آورد.

۳. ادوار تحول برنامه‌گزاری اطلاعات

برنامه‌گزاری را فرایند تحقق برنامه‌ریزی^۱، طرح‌ریزی^۲، پروژه‌بندی^۳، و واحد عملیات تعریف کرده‌اند و بیشتر ناظر بر عملیاتی است که در آینده انجام خواهد گرفت. برنامه‌گزاری به منزله مطالعه و محاسبه منابع اجرای برنامه، توزیع فضایی منابع، و برآورد اعتبارات لازم برای اجرای برنامه خواهد بود. از این جهت برنامه‌گزاری چهار مرحله متصل به هم را ارائه می‌دهد:

۱. برنامه‌ریزی: پیش‌بینی خط‌مشی‌های کلان

۲. طرح‌ریزی: محدوده‌اجرایی برنامه‌ها

۳. پروژه‌بندی: تعیین فصول و دوره اجرای برنامه‌ها

۴. واحدهای عملیاتی برای اجرای طرح‌ها و پروژه‌ها

در تمامی مراحل، اطلاعات سنگ بنای اجرای برنامه‌ها خواهد بود و حتی قبل از برنامه‌ریزی براساس ارزیابی سریع منابع و اجرای فرایند مشارکتی ارزیابی روش‌های اجرایی، مطالعه شیوه‌های تولید و گردآوری اطلاعات اجتناب‌ناپذیر است^(۴).

برنامه‌گزاری اطلاعات ناظر بر نیروهایی است که آینده را شکل می‌دهند، در واقع، اساس ساختمان اطلاعات آینده است، و در دو جهت اطلاعات شکل می‌گیرد:

الف. تجزیه و تحلیل گرایش‌های کتابخانه‌ای برای ذخیره‌سازی اطلاعات تا امکان بازیابی اطلاعات در هر لحظه فراهم آید؛

ب. تهیه و تدارک ابزارهای تأثیرگذار بر تحقیقات آینده نظری یعنی تدوین اصول برنامه‌گزاری راهبردی که به نظریه بررسی دقیق محیط تکیه دارد.

با حضور رایانه‌ها و رایانه‌ای کردن نظام‌های اطلاع‌رسانی که در همه جا حاضر است و بر هر پدیده‌ای تأثیر می‌گذارد، کتابخانه‌ها حالت مجازی پیدا می‌کنند یعنی دفاتر مدیریتی مجازی که اطلاعات را خارج از نهادهای مشخص و معین به عنوان کتابخانه ساماندهی می‌کند^(۵). نتایج این حرکت‌های تخصصی و فن‌آورانه که با نظام‌های اقتصادی سروکار دارد گرچه به تسریع و تسهیل ارتباطات جمعی و دوربرد کمک می‌کند، ولی هزینه‌های سرسام‌آور آنها، نهادهای آموزشی و پژوهشی را در کاربرد سریع آنها با مشکل روبه‌رو می‌سازد. سازمان‌های بین‌المللی، ملی، بومی غیردولتی و سازمان‌های فراملیتی با حجم زیاد و فراوان اعتبارات قادر به تهیه و تدارک فن‌آوری‌های اطلاعاتی هستند و بدین طریق می‌توانند همه اطلاعات جهانی را در انحصار خود درآورند. شرایط کنونی جهان بر اطلاعات اتکا دارد و به وسیله عناصر اطلاع‌رسانی هم قابل

تفسیر و توضیح خواهد بود؛ هر آنچه اطلاعات را بیشتر مورد استفاده قرار دهد، به همان نسبت از حجم منابع می‌کاهد: توسعه اطلاعات به کاهش مصرف انرژی، و کاهش مصرف انرژی به سمت توسعه فراگیر، جامع و همه جانبه پیش می‌رود، و بدین طریق توسعه بومی جمعیت و جوامع در چارچوب‌های بهره‌برداری از اطلاعات قرار می‌گیرد.

در بیشتر کشورهای جهان سه الگوی جمعیتی مبنای حرکت‌های جمعیتی است:

الف. الگوی جمعیتی در شهرها و شهرک‌ها که بر سه رده جمعیتی کلان شهرها، شهرهای میانه، و شهرک‌ها اتکا دارد؛

ب. الگوی جمعیتی در جوامع روستایی که همواره با قَلت جمعیتی و سیل مهاجرت روستایی همراه است؛

ج. الگوی جمعیتی ایلات و عشایر که با درهم شکستن اتحادیه‌های بزرگ دیلمی و انحلال آنها در اجتماعات روستایی آخرین بقایای آنها در پاره‌ای از مناطق آسیایی، به ویژه بخش‌های جنوب غربی این قاره، حیات دارند (۶).

این سه الگوی جمعیتی، سه الگوی برنامه‌ریزی اطلاعاتی را برای جمعیت جوامع مطرح می‌سازد:

۱. الگوی اطلاع‌رسانی برای جوامع شهری

۲. الگوی اطلاع‌رسانی برای جوامع روستایی

۳. الگوی اطلاع‌رسانی برای جوامع ایلاتی

سیاست مرجع برای اشاعه اطلاعات: رکن مهم انتقال اطلاعات در اطلاع‌رسانی

اساس سیاست مرجع یا تدوین خط‌مشی کلان برای اشاعه و انتقال اطلاعات بر فرایند تولید اطلاعات اتکا دارد. خدمات به صورت بخشی جزئی و فردی یا به صورت کلان نمود پیدا می‌کند. طبیعتاً قبل از تحقق سیاست مرجع و خط‌مشی‌های مناسب، باید سازمان‌های تولید اطلاعات علمی و فنی دارای خط‌وطی روشن برای ارائه نتایج تولیدات باشند: برای مثال داده‌های آماری مربوط به جمعیت، اقتصاد، درآمد ملی، ترازهای مالی در سطح کشور، و نیز داده‌های آماری صنایع و کشاورزی و... باید تابع انتظام و از جهت زمانی دارای رشته‌ها و دوره‌های زمانی نظام‌مند و مشخص باشند.

نتایج ارزشیابی کتابخانه‌های سنتی، فراصنعتی، و الکترونیکی نشان می‌دهد که بیشتر کتابخانه‌های سنتی، و بخشی از کتابخانه‌های فراصنعتی از شرایط مطلوبی برخوردار نیستند و تحول آنها به کتابخانه‌های الکترونیکی دچار موانع و مشکلات فراوانی است. فرایند عملیات

کتابخانه‌ای و اجرای طرح‌های بهبود شرایط و وضعیت اطلاع‌رسانی و خدماتی با عوامل زیر پیوند دارد:

الف. کمیت و کیفیت نیروی انسانی: فقدان کتابداران و اطلاع‌رسانان متخصص و یا نیروی انسانی آموزش دیده برای تهیه و سفارش و ارائه خدمات و تحقق خط‌مشی‌های مرجع و سیاست‌های اطلاع‌رسانی در شرایط حاضر، رکود و حتی در نهایت بحران کاربری را مطرح می‌سازد که در سازماندهی خدمات کیفی نیز بی‌تأثیر نخواهد بود، و از این نقطه‌نظر دخالت فن‌آوری جدید تنها بخشی از نقاط ضعف نظام‌های کتابخانه‌ای را مرتفع می‌سازد^(۷).

ب. رضایت‌مندی و مدیریت کارآمد برای ایجاد ارتباط با کاربران: فعالیت‌های مطالعاتی و پژوهشی نیازمند سطوح بالاتری از اطلاعات پیچیده است که کتابخانه‌های سنتی قادر به ارائه خدمات و تهیه و تدارک آن نیستند. ارتقای سطح اطلاعات و فرایند تبدیل اطلاعات به حالت معرفت‌شناختی در چارچوب‌های مدیریتی امکان‌پذیر است. فقدان مدیریت کارآمد اطلاعاتی به گسیختگی انسجام نظام پژوهش و موجب روی‌آوری پژوهشگران به منابع غیرکتابخانه‌ای و غیرمدون خواهد شد، و به علت فقدان سازماندهی اسناد و مدارک و عدم نوسازی کتابخانه‌ها و جانشینی مدارک نوین، کتابخانه‌ها از هر نوعی، تبدیل به انبارهای راکد کتاب و منابع کهنه و فاقد اطلاعات لازم برای پژوهش تبدیل خواهد شد.

ج. فضاها، تجهیزات و امکانات مالی: با تحول کتابخانه‌های سنتی به کتابخانه‌های فراصنعتی که مشخصه اصلی آنها نظام ماشینی و خودکار است؛ وجود فضاها و تجهیزات نو و برخورداری از امکانات مالی برای پاسخگویی به نیازهای مربوط به فضاها و تجهیزات جدید الزامی است. در این میان تنها استانداردهای جهانی است که ملاک و معیار نظام‌های استقرار مراکز اطلاع‌رسانی خواهد بود. برای نشان دادن وضوح چنین امری به چند عامل اساسی اشاره می‌شود.

۱. استفاده از رایانه برای تسریع در امر ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات با استقرار پایگاه‌های اطلاع‌رسانی به جهت دسترسی سریع به اطلاعاتی که از سوی سازمان‌های اطلاع‌رسانی به‌طور روزمره تولید می‌شود؛
۲. ارتباطات اطلاعاتی از طریق شبکه‌های جهانی که از طریق رایانه امکان‌پذیر است؛

۳. استقرار مراکز فهرست‌نویسی تعاونی، و استقرار نظام مجموعه‌های منطقه‌ای که به دلیل همگنی نظام‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تبادل اطلاعات سریع انجام خواهد گرفت؛

۴. استقرار نظامی از خط‌مشی‌های اجرایی برای بازسازی و نوسازی کتابخانه‌ها با تأکید بر نوسازی تجهیزات و تسهیلات مراکز اطلاع‌رسانی که این امر در چارچوب نظام مدیریتی با کیفیت بالا عملی خواهد شد؛

۵. ارائه مباحث و مسائل کتابداری و اطلاع‌رسانی به عنوان بخشی از نظام ملی اطلاع‌رسانی در برنامه‌های کلان مملکتی که از ضابطه‌ها و معیارهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی در حرکت متحول کتابخانه‌ها تبعیت کند؛

۶. طرح سیاست‌گذاری‌های آینده در نظام ملی اطلاع‌رسانی و حمایت مدیریتی - حکومتی از طریق شورای عالی اطلاع‌رسانی که از سوی عالی‌ترین مقام اجرایی کشور هدایت می‌شود^(۸).

۷. طراحی شبکه اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی در سطح ملی و استقرار هسته‌های اقماری در شبکه و پراکنش هسته‌های اقماری برحسب بخش‌های اقتصادی (صنایع، کشاورزی و خدمات)، و پراکنش هسته‌های اقماری در جمعیت و جوامع، که در پاره‌ای از کشورها به صورت پراکنش و توزیع در سه جامعه شهری، روستایی، و عشایری خودنمایی می‌کند.

در مجموع فرایند تحول کتابخانه‌ها را می‌توان به شش دوره تقسیم کرد:

۱. دوره نگاهداری بسیار محدود و معدود محمل‌های اطلاعاتی^(۹)
۲. دوره نگاهداری منابع و مآخذ اطلاعاتی و تأکید بر منابع مکتوب مذهبی و کتب مقدس
۳. دوره شکوفایی کتابخانه‌های وابسته به مراکز آموزش (کلیساها، مساجد، دانشگاه‌های قدیم، نظامیه‌ها و...)
۴. استقرار کتابخانه‌های عمومی، ملی، و کتابخانه‌های خصوصی که عامه مردم را مورد خطاب قرار می‌دهند.
۵. فراخوانی به مطالعه، و دعوت دول و حکومت‌ها از مردم برای اعتلای سطح علمی و فرهنگی خود، و گسترش نظام‌مند فرهنگ مطالعه در میان خانواده‌ها
۶. ورود کتاب، منابع چاپی و محمل‌های اطلاعاتی در سد اقتصادی زندگی، در کنار اساسی‌ترین و ضروری‌ترین نیازهای انسانی؛ امروزه مطالعه کتاب و روزنامه‌ها و سایر محمل‌های اطلاعاتی در ردیف مواد غذایی، بهداشت و درمان، مسکن، آموزش و پرورش، آموزش عالی، و... از نیازهای اساسی خواهد بود و کتابخانه‌ها به هر شکلی باید پاسخگوی چنین نیازی باشند.

منابع

۱. سوسنا، کامرل. "توسعه نوین در فن آوری و خدمات کتابخانه". ترجمه حجت‌الله حسن لاریجانی. مقالاتی پیرامون کتابخانه‌های مجالس دنیا (تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۷)، ۱۸۰-۱۹۵.
  ۲. باد، جان. "فرایند ارتباط شبیه چیست". ترجمه محبوبه مهاجر. فصلنامه کتاب. دوره ۴، شماره ۳ (پاییز ۱۳۷۲)، ۲۸۱-۳۱۲.
  ۳. حری، عباس. "نظام چند سطحی در ذخیره و بازیابی رایانه‌ای اطلاعات اسلامی". فصلنامه کتاب. دوره ۷، شماره ۳ (پاییز ۱۳۷۵)، ۸-۱۳.
  ۴. حاج‌یوسفی، علی. تعاریف و اصطلاحات برنامه‌ریزی. تهران: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۲.
  ۵. رابینسن، ویلیام. کتابخانه‌های پارلمانی در آینده. ترجمه زهره میرحسینی. تهران: ۱۳۷۷.

برای تهیه و تدارک استانداردها ارجاع به استانداردهای بین‌المللی اجتناب‌ناپذیر است. از این رو تهیه و تدارک هر نوع استاندارد مستلزم هماهنگی و پیروی از استانداردهای بین‌المللی براساس مباحث خاص هر کشوری است، نگاه کنید به:

  ۶. سازمان بین‌المللی استاندارد (ایزو) استانداردهای بین‌المللی کتابخانه‌نویسی. ترجمه مرتضی کوبکی. اهواز: دانشگاه شهید چمران، ۱۳۶۲. (مقدمه)
  ۷. الهی بهاروند، سکندر. کوچ‌نشینی در ایران. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۲.
  ۸. سازمان برنامه و بودجه. نتایج بررسی وضعیت کتابخانه‌ها و انتشارات سازمان‌های برنامه و بودجه استانها در سال ۱۳۷۲. تهران: ۱۳۷۳.
  ۹. بل، بار بارال. کتابشناسی ملی امروز به مثابه حافظه ملی فردا: مسائل و پیش‌طرح‌ها. ترجمه حجت‌الله حسن لاریجانی. تهران: ۱۳۷۷.
  ۱۰. فدائی عراقی، غلامرضا. مقالاتی پیرامون کتابخانه‌های مجالس دنیا. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۷.
- در این اثر، گرچه به خط‌مشی‌ها و پرسش‌هایی در باب کتابخانه‌های مجالس مقننه تکیه می‌شود، ولی رهنمودها و توصیه‌های عمومی و راهبردی آن برای همه کتابخانه‌ها مناسب است.